

SOCIJALNO-KLASNE OBLIKE I PROMENE U NAKODNIM
NOŠNJAMA SRBIJE U XIX Veku

Odeća ljudi je značajna kulturna činjenica, veoma blisko vezana za čoveka: kako za društvo u celini i pojedine njegove grupe i odeljke tako i za pojedinca, za fizičku pojavu čoveka i za njegovu ličnost. Odeća je kulturno dobro koje može da nam svedoči o mnogim elementima života ljudskog društva, tokom svih perioda i doba čovekove istorije. Za slojeve društva, kao i za pojedinca, odeća predstavlja, pošto je zadovoljila svrhu i namenu da zaštiti čovekovo telo, deo prisne osobenosti, nešto što pripada integritetu i identitetu ličnosti. Po odeći se međusobno poznajemo i prepoznajemo, njome se predstavljamo drugima. Odećom se izdvajamo od ostalog sveta, a pomoću nje, istovremeno, i činimo deo određenog sveta.

Zbog svega toga odeća ima i značajnu ulogu u podvajanju određenih društvenih grupa i slojeva, klasa pre svega, a zatim slojeva unutar klasa, zatim zanimanja, esnafa, činova itd, sve do individualnog i ličnog podvajanja ličnosti od ličnosti, koje, na kraju, kada podvajanje prestaje da se vrši na štetu drugog, postaje slobodan izraz naklonosti, ukusa itd. čoveka, pojedinca. Zato je, osim razlika koje jasno obeležava, odeća i ogledalo demokratizacije, težnje ka izjednačavanju socijalnih slojeva.

Razlike u načinu odevanja su uslovljene mnogim faktorima: prirodnom sredinom, klimatskim uslovima i načinom proizvodnje pre svega. Zatim, kulturno etničkom tradicijom, pa estetskim shvatanjima određene društvene zajednice i pojedinaca. No, bez obzira na spoljni izgled, često veoma kitnjast i bogato raznolik, mora se pomenuti da je svaka odeća u stvari veoma jednostavna, jer, pre svega, mora da vrši veoma jednostavan zadatak, a zatim, ona mora da odgovara anatomskom obliku čovekovog tela i da mu, uz to, omogućava normalne funkcije, kretanje, rad itd. Nije čudo što su osnovne vrste i oblici odeće u stvari malobrojni. Međutim, između ostalog, baš to je uzrok što se u odeći ponekad tvrdokorno čuvaju veoma stari elementi. Oni se provlače vekovima, pa pored svoje praktične, utilitarne svrhe, nekada čuvaju i simbole i druga obeležja - čije su se osnove, pobude, svrhe i značenja odavno izgubila. Poreklo nekog dela odeće, nekog njenog detalja ili nošnje u celini u svim socijalnim i kulturnim promenama nije nikada beznačajno.

Klasne razlike u odeći, prema tome, stare su koliko i društvene klase. U dalekoj prošlosti one su vezane za pojavu privatne svojine, nestanak velikih formi organizovanog društva, itd. Sežnuli u prošlost da bismo uhvatili nit koja za davne epohe povezuje odeću naših krajeva i nošnje naših etničkih grupa i društvenih slojeva, zadržaćemo se za trenutak na odeći starih Slovena.

Stari Sloveni su još pre seobe imali visoko razvijenu kulturu odevanja, sa izvesnim razlikama u odeći rodovskih starišina i plemenskih prvaka. Naime, još u svojoj prapostojbini

Slovenci su dolazili u dodir sa mnogim narodima, osobito azijskim, te su već u to vreme primili i izvesne strane uticaje, koji su se prvenstveno ogledali u bogatijim i luksuznijim tkaninama persijskog, arapskog i vizantijskog porekla, koje je nosilo rođovsko plemstvo, dok je većina naroda nosila odelo domaće proizvodnje, načinjeno od vune, lana i konoplje. 1)

Arheološki nalazi na teritoriji naše zemlje, pre svega nakit, metalni pojasevi i drugo, potvrđuju da su neke klasne razlike takođe postojale i u odelu balkanskog stanovništva pre doseljavanja Južnih Slovena.

Azijski, pre svega vizantijski, uticaji znatno su pojačani u toku srednjeg veka i odrazili su se na celokupnu kulturu srpskih država, a tim što su sve te tekovine, a posebno skupocena odeva, ostale privilegija vladajuće klase feudalaca i dvorskih velikaša. 2) Narod je i u ovom periodu, kao i znatno kasnije, nastavio da proizvodi odevu od vuneza pređe i platna, i to po starim uzorcima, koji su se prenosili s jedne generacije na drugu. Bilo je, naravno, i nekih uticaja koje možemo pratiti u oblicima, ornamentima, kao i u težnji da se odeva što više ukrasi raznobojnim vezom, a često i srebrnom i zlatnom niti. Na osnovu oskudnih podataka o seoskoj narodnoj odevi iz ovog perioda, može se pretpostaviti da je ona bila više nejednaka i da u nošnjama pojedinih oblasti nisu postojale velike razlike a prikazi na srednjovekovnim freskama ukazuju na razliku u nošnji stočara i zemljoradnika. Tako je zemljoradnik, ratar, prikazan u košulji dugoj do kolena, opasanoj pojasom, a pastir u krznom košahu i, ponekad, u krznenim čačkirama "skornjama". 3)

Kad su Turci osvojili naše zemlje, nastao je prekid u daljem razvoju vladajuće feudalne klase, kao i prekid kulturnog razvoja, čiji su posloci bili zvanična država i vlast. Ono što je posle vojne i političke propasti ostalo bio je narod, sa svojom vekovnom tradicionalnom kulturom i svojom narodnom nošnjom.

Devetnaesti vek u Srbiji predstavlja period značajnih promena u istorijskom i ekonomskom razvoju zemlje, što je neminovno praćeno promenama u načinu života i načinu odevanja stanovništva. To je vreme oslobođenja zemlje od turske okupacije i feudalnih društvenih odnosa, odnosno doba rađanja kapitalizma, društvenih i klasnih poremećaja i raslojavanja, koji su se, pored ostalog održavali i na način odevanja, pre svega građanskog stanovništva; zatim je u izvesnoj meri taj proces postepeno zahvatao i seosko stanovništvo i njegovu tradicionalnu nošnju.

Socijalno-klasne razlike koje su postojale u načinu odevanja u Srbiji u XIX veku proizvod su istorijsko ekonomskog razvoja od nekoliko vekova i specifičnih uslova u kojima je živelo stanovništvo Srbije. Može se reći da su tokom celog srednjeg veka, od formiranja prvih feudalnih država na Balkanu pa sve do XX veka postojale dve paralelne kulture odevanja. Odeva pcvlašćenih slojeva - vlastodržaca, feudalnih gospodara i bogataša, formirana pod stranim, vizantijskim, tursko-orijentalnim i, na krajnju, zapadnoevropskim uticajima i tradicionalna odeva seoskog stanovništva, razvijana u okviru domaće seoske proizvodnje, sa rno-

gim elementima starijeg pretklasnog društva. 4)

Postojanje ovih bitnih razlika u načinu odevanja građanskog i seoskog stanovništva u Srbiji XIX veka istakli su mnogi putopisci, a osobito Joakim Vujić i Oto Dubislav Pirh, ističući tursko-orientalni stil u odeći građanskog stanovništva. 5) Vuk Karadžić kaže da i nema drugih Srba osim seljaka, jer se varošani "turski nose i po turskom običaju žive". 6) Živeći vekovima u okviru Turske Imperije, srpsko građansko stanovništvo, ma koliko prvo bitno bilo malobrojno, prilagođavalo se običajima i načinu života stranaca, koji su davali ton varošima u Srbiji. Preseljavanjem u gradove i prihvatanjem gradskih zanimanja, pre svega zanata i trgovine, stupajući u javne službe, ovo do skoro seosko stanovništvo težilo je da i svojom odećom potvrdi građanski status i novi ekonomski položaj, te se, prihvatanjem uobičajene građanske nošnje toga vremena, po spoljnom izgledu izjednačavalo sa ostalim građanima.

Postoje podaci da su Turci u prvo vreme svoje vladavine nerado gledali i čak zabranjivali Srbima da nose neke delove odeće ili, pak, odeću određene boje. 7) Tako Vuk Karadžić kaže: "Turčin voli da se po aljini pozna ko je raja, a ko li je Turčin. Zato raja ne smije nositi zelene boje, nego bi onako lijepi aljina, kao što su u Turaka n.p. šalova oko glave, toka, dolama, osobito vezenih zlatom i srebrom". 8)

Milan Milićević beleži da je čak pri kraju turske vladavine, u vreme borbi za oslobođenje, tokom XIX veka, stanovnicima Aleksinačkog okruga bilo zabranjeno da nose crveni fes niti išta od odela crvene ili zelene boje, dok žene nisu smele povezivati glavu šamijama. Muškarci su smeli nositi samo "bele suknene haljine, i pojaseve broćem obcojene, a žene tulbene i ručnike". 9)

Mo i pored svih zabrana i težnji da odećom na vidan način obeleži svoj položaj gospodara u odnosu na porobljeno stanovništvo, tursko feudalno društvo nije moglo u potpunosti sprečiti da izvesni slojevi srpskog građanskog društva ne prihvate neke delove odeće tursko-orientalnog stila. Naprotiv, što je turska moć više opadala, to su Srbi, osobito građani, zatim neki od narodnih vođa i knezova, više primali i nosili odeću po ugledu na Turke. Tako su često Srbi nosili neke delove odeće ne samo kao znak svog ekonomskog položaja već i kao znak borbe i sticanja većih političkih prava. U isto vreme su i sami Turci poklanjali pojedine delove odeće kao znak milosti i posebnog odlikovanja. Posle amnestije, 19. oktobra 1813. godine, kada su na slobodu pušteni zatvoreni knezovi, kmetovi, sveštenici i kaluđeri, da bi se narodu objavila carska milost, oproštaj i sloboda da se ljudi mogu vratiti iz zbegova svojim kućama, Kuršid-paša je mnogima poklonio binjise, 10) u znak oproštaja. 11) Na dan 20. maja 1835, piše Stefan Stojanović, iz Negotina, knezu Milošu kako je Husein-paša, u petak, idući iz Ada-kale, pozvao njega, kapetana Marka i predsedu telja suda Iliju Markovića i kako je njemu "dao jedan crveni kaput, i onoj dvojici po horvaniju. 12) Isto tako kada je iz Fetislama za Adu pošao, dao je po horovniju kapetanu Đorđu i Kračunu. 13)

Godine 1830, kada je čitan hatišerif, knez Miloš je od Forte dobio na dar, u znak milosti, evreniju, a beogradski Hussein-paša stavio je na glavu Jevremu Obrenoviću, Aleksi i Stojanu Simiću po jedan crveni fes u znak odlikovanja.

Prema podacima koje nam, na osnovu arhivske građe, da je Tihomir Đorđević "u Srbiji Kneza Miloša živelo se vrlo primitivno. Potrebe više kulture i veće raskoši nisu bile prodrle ni u knežev dvor, a kneževinja Ljubica se namerno trudila da ograniči raskoš i skupoceno kićenje kod srpskih žena i da ih zadrži u skromnosti, prostoti i stariim navikama". 15) Međutim, ma koliko da je u to vreme život u Srbiji bio nerazvijen i primitivan, prvi znaci prosperiteta i kulturnog napretka bili su primanje evropskih navika, pokućstva i odeće. Bogatiji ljudi, a pre svoga Jevren Obrenović, počeli su da u svoje kuće unose evropski nameštaj, a njegova kći Ana "prva je od svih žena u Srbiji napustila narodno odelo i počela da se nosi po poslednjoj bečkoj i pariskoj modi". 16)

Dobijanjem autonomije, posle 1830. godine, Srbija sve više teži da se približi Evropi, pre svega Austriji, i da raskine svoje vekovne veze sa Turskom. Pa, ipak, prema podacima Dimitrija Marinkovića, oko 1846. godine, samo je nekoliko ljudi u Beogradu nosilo evropsko odelo, dok je većina stanovništva oblačila odeću tursko-orijentalnog tipa. 17) Od polovine XIX veka, proces preobražaja srpskog građanskog društva tekao je veoma brzo, tako da je 1852. godine u Beogradu bilo vrlo malo gospode koja je nosila narodno odelo. 18)

Proces promena i preobražaja života u Srbiji, veoma je lepo zapazio, još 1829. godine, Dubislav Pirh, koji kaže da u istim kućama zatiče jednu sobu nameštenu po evropskom uzoru, a drugu po istočnjačkom. Za odeću kaže: "Na jednom zidu povešano je odelo domaćice, sve po nemačkom načinu skrojeno i iskičeno: aljine, šeširi, kape, sve moderno i elegantno." U drugoj sobi "visi srpsko odelo domaćice bogato postavljeno kožom i u blještećem šarenilu. U kući je domaćica često odevena mešovito," kaže dalje Pirh, "u libadetu kožom postavljenom, crvenim papučama, a na glavi joj je franački ubradač." "Ovde je dakle mešavina oba načina života", zaključuje Pirh, "ali Beograđani, pa i ostali Srbi, sve više napuštaju turski način života." 19)

Sigfrid Kaper ističe da žene bogatijih varošana cene napredak u modi, ali zadržavaju i oblike narodne nošnje. "Vidaju se haljine od najbolje francuske materije, od teška atlasa, a povrhu njih, srpska, kožom divljih životinja opervažena libadeta od svile ili čohe." 20) Ova simbioza u odeći dovela je do formiranja ženske građanske nošnje XIX veka, poznate kao "srpska nošnja", ili "srpska građanska nošnja", čije je glavno obeležje bilo libade i fes sa barešom. Vremenom su libade i fes sa barešom postali sastavni deo seoske svadbene i svečane odeće i sačuvali su se u mnogim krajevima Srbije kod seoskog stanovništva sve do prvog svetskog rata.

Tako je ekonomski siromašna i kulturno zaostala Srbija, posle drugog ustanka otpočela svoj preobražaj. Istočnjački način života postepeno je u toku XIX veka ustupao mesto novom sa-

vremenijem načinu života, a varoško stanovništvo, oslobođeno feudalnih ograda, prvo je potpalo pod uticaj zapadne kulture, koja se širila iz Austrije i Nemačke. 21) To se ispoljavalo najviše u načinu odevanja. Evropska odeća postepeno je potiskivala staru varošku nošnju koju su izrađivale terzije, a moderna obuća zamenjivala je sve više turske jemenije i kundure. Ove promene iziskivale su i odgovarajuće zanate, sa stručnim zanatlijama, kojih tada još nije bilo u Srbiji. Zbog toga među prvim stranim zanatlijama dolaze u Srbiju krojači (šnajderi) i obućari (šusteri) skoro isključivo iz Austrije. 22) Ove promene i klasno diferenciranje u odeći pospešio je i knez Miloš, uvodeći vojnu uniformu (1826) i uniformu za činovnike (1837) i, najzad, menjajući svoje odelo i odelo svojih dvorana i poklanjajući odeću modernog kroja nahijskim knezovima i drugim velikodostojnicima, kao znak svoje naklonosti i kao priznanje za revnosnu i odanu službu. 23)

Dok su u gradove u Srbiji postepeno prodirali evropski način života i evropska odeća, sa svim nijansama klasno obelježnog društva, sela su još dugo živela odvojeno od njih, u gustim šumama, sa raštrkanim kućama i stanovništvom koje je ostajalo van varošskog uticaja, sa svojim običajima i u svom narodnom odelu.

Nesigurne i teške prilike, stalne borbe protiv Turaka, posebno za vreme prvog ustanka, osiromašile su ionako isoprljeno seosko stanovništvo, koje se velikim delom preseljavalo iz jedne oblasti u drugu, idući za boljim političkim i ekonomskim uslovima. Slaba naseljenost i prostrane šume omogućavali su da ljuđi, kršćani i Srbi, zauzimaju onoliko zemlje koliko im je bilo potrebno. Oslobođanjem doseljenika od dažbina i poreza za neko vreme, knez Miloš se trudio da brojno i ekonomski ojača zemlju. Pa i pako je još dugo stočarstvo bilo glavna i osnovna privredna grana, a ono malo zemlje što je obrađivano, radeno je na primitivan način. Zepalo se motikom i orlo palicom, a kukuruz je bio osnovna narodna hrana. Stoka, ovce i svinje bila osnova prihoda, bogatstva i izvozne trgovine, koja je Srbiji donosila veliki korist. Najveći korist imao je sam knez Miloš i još nekolicina ljudi koji su otkupljivali, najčešće preko posrednika, svinje u selima, a zatim ih izvozili uglavnom u Austriju. Tako se već početkom XIX veka formirale klasa trgovaca ili nakupaca koji su za svoj račun ili za račun drugog obavljali otkup svinja po selima. Među njima bilo je i stranih trgovaca, austrijskih i turskih podanika. Upravo ovi trgovci, koji su često putovali u Austriju, prenosili su i pojedine elemente evropske mode u srbijańska sela. Oni su "prvi počeli da nose crne čizme do kolena i šešire od filca i slame". 24) Prodajući stoku i stočne proizvode, seljaci su u gradu kupovali jedino so, nešto gvozdenih alatki, nešto pamuka i sitnica, kao što su ščešljivi, perle, traka i sitni ukrasi za odelo. No i to su uglavnom kupovali na vašarima i od putujućih trgovaca. 25)

U prvoj polovini XIX veka trgovačke radnje u selima su bile veoma retke i uglavnom ih nije bilo. Ukoliko su se otvarale, njihovi vlasnici su morali imati odobrenje od kneza Miloša. Tihomir Đorđević navodi arhivske podatke koji se odnose na želju i potrebu seoskog stanovništva za trgovinskim radnjama ili, pak, žalbe varoških trgovaca koji su bili spremni da plate i veću po-

rezu, samo da smanje i onemogućie trgovačku konkurenciju u selima. 26) Miloš je štitiio interese građanskih trgovaca, što se vidi iz mnogih arhivskih podataka, kao i iz odgovora na molbu sela srednjeva, gde se kaže da se u Srednjevju može otvoriti dućan samo ako selo nije suviše blizu Požarevca te se time ne nanosi šteta požarevačkim trgovcima. 27)

Međutim, promene koje su zahvatile građansko stanovništvo u Srbiji, razvoj robno-novčane privrede, razvoj trgovine, razvoj novih zanata, uvoz industrijske robe široke potrošnje, evropeizacija načina života i odevanja doveli su, osobito u drugoj polovini XIX veka, do klasnih i ekonomskih poremećaja, što se odražavalo i na život u selima.

Stari građanski zanati, među kojima se osobito ističu terzijske, abadžijske, kožuhari, opančari, koji su proizvodili odeću za građane i lokalno stranog porekla, no na kraju su ipak morali da potraže novo tržište za svoje proizvode, i to prvenstveno u manjim gradovima i selima. Ali, istovremeno morali su da svoje proizvode prilagode ukusu, željama i mogućnostima, odnosno kupovnoj moći seoskog stanovništva, koja je bila veoma različita, u zavisnosti od uslova života u pojedinim krajevima. Tako je terzijski zanat, "nekada veliki i najbolji naš zanat u varošima", kako kaže Milivoje Savić, propadao sa iščezavanjem nošenja narodnog odela u varošima. Izrada muškog građanskog odela postepeno se smanjivala dok na kraju, oko 1880. godine, nije potpuno prestala, "pa je onda iščezavalo i žensko odelo, jeleci bunde i libadeta, i to naglo od bugarskog rata 1886." 29) No zanat se dalje održavao, mada u manjoj meri, proizvodeći u manjim mestima odeću za bogatije seosko stanovništvo, osobito ženske jeleke i libadeta, i muško odelo, posebno jeleke i anterije ukrašene gajtanom koji se najpre nose u Šumadiji a zatim i u drugim krajevima Srbije (Valjevo, Šabac, Požarevac). 30)

Organizovani u svoja esnavska udruženja, ovi nekada značajni zanati pokušavaju da zaštite svoje interese i spreče trgovinu gotovim odelima i obucom stranog porekla, no na kraju su ipak morali da potraže novo tržište za svoje proizvode, i to prvenstveno u manjim gradovima i selima. Ali, istovremeno morali su da svoje proizvode prilagode ukusu, željama i mogućnostima, odnosno kupovnoj moći seoskog stanovništva, koja je bila veoma različita, u zavisnosti od uslova života u pojedinim krajevima. Tako je terzijski zanat, "nekada veliki i najbolji naš zanat u varošima", kako kaže Milivoje Savić, propadao sa iščezavanjem nošenja narodnog odela u varošima. Izrada muškog građanskog odela postepeno se smanjivala dok na kraju, oko 1880. godine, nije potpuno prestala, "pa je onda iščezavalo i žensko odelo, jeleci bunde i libadeta, i to naglo od bugarskog rata 1886." 29) No zanat se dalje održavao, mada u manjoj meri, proizvodeći u manjim mestima odeću za bogatije seosko stanovništvo, osobito ženske jeleke i libadeta, i muško odelo, posebno jeleke i anterije ukrašene gajtanom koji se najpre nose u Šumadiji a zatim i u drugim krajevima Srbije (Valjevo, Šabac, Požarevac). 30)

Tako se uticaji stare građanske nošnje istočnjačkog stila postepeno šire i u seosku sredinu tek u drugoj polovini XIX veka, i to zahvatajući samo određene slojeve bogatijih seljaka i seoskih prvaka. Jer, izuzev pojedinaca, kao i nekih svečanih prilika, delovi ove odeće nikada nisu nošeni masovno, mada su se vremenski veoma dugo održali. Osim toga, nošenje ove odeće nije ravnomerno i istovremeno zahvatilo sve krajeve i sela. To se posebno odnosi na severoistočnu Srbiju. Tako, u okolini Požarevca, u plodnom i bogatom Stigu i Pomoravlju, ova nešto izmenjena starija građanska nošnja bila je više u upotrebi kod seoskog stanovništva, te se početkom XX veka skoro svaka nevesta venčavala u libadetu, sa fesom na glavi, što je zatim, pošto bi ih još nekoliko puta obukla u svečanim prilikama, čuvala u svojoj škrinji sve do smrti. U planinska sela severoistočne Srbije ovi zanatski

proizvodi prodirali su sporije. No uglavnom se može reći da se uticaji građanske nošnje u selima severoistočne Srbije odražavaju samo u nošenju delova primljenih iz grada, i da se ova nošnja nikada nije nosila masovno i kompletno, sa svim svojim prvobitnim delovima. Bila su to uglavnom polutanska odela, što pokazuju i fotografije s početka XX veka, gde su u svečanoj odeći sadržani kako elementi stare tradicionalne seoske nošnje, tako i elementi stare građanske nošnje, ili pak nove evropske mode koja u to vreme takođe prodire na selo. U severoistočnoj Srbiji, većina seoskog stanovništva nosila je, sve do početka XX veka odeću domaće proizvodnje, izrađenu od domaćeg materijala, sa mnogim elementima svoje tradicionalne kulture, nasleđene iz ranijih epoha.

Građanska nošnja XIX veka, sa svojim stranim orijentalno turskim elementima, ostala je obeležje klasne i staleške pripadnosti, odnosno odeća građana, bogatijih i povlašćenih, trgovaca, zanatlija, seoskih knezova. Kod seoskog stanovništva, zemljoradnika i stočara, izvesni elementi ove nošnje primljeni su samo kao deo svečane odeće nošene u posebnim prilikama.

Tako se može reći da su uticaji istočnjačke odeće prodrli delimično u seosku nošnju posredstvom građanske nošnje XIX veka i održali se znatno duže nego što je to bio slučaj u gradu, gde se postepeno prelazilo na zapadnoevropski način odevanja. Tako smo u selima severoistočne Srbije pronalazili ženske fesove, libada koji su nošeni sve do prvog svetskog rata. No ipak je ova građanska odeća od finije kupovine tkanine - pliš, atlas, čoja - bila privilegija pojedinaca, bogatih seljaka, seoskih trgovaca i, uopšte, imućnijih ljudi, koji su se prvenstveno odećom izdvajali od ostalog seoskog stanovništva, ističući na taj način svoje bogatstvo, društveni ugled i moć. Može se reći da ova odeća stranog porekla nikada nije u potpunosti bila prihvaćena kao narodno seosko odelo. Neki uticaji odražavali su se samo u pojedinačnim slučajevima i u specijalnim prilikama.

Tako je ekonomski i kulturni razvoj u Srbiji, posle oslobođenja od Turaka, odmah pošao u dva pravca. Na jednoj strani, razvijaju se gradovi sa novom građanskom klasom i budućom buržoazijom, uglavnom pod uticajem Evrope, a, na drugoj strani, nastavlja se razvoj sitnih i srednjih seoskih poseda sa klasom seljaka i tradicionalnom kulturom zasnovanom na prirodnoj privredi. Mada su se ove dve kulture međusobno dodirivale i jedna na drugu uticale, ogromne razlike koje su među njima postojale, a koje su zasnovane na različitom poreklu, i različitoj ekonomskoj moći, nastavile su da žive paralelno sve do naših dana sa tendencijom izjednačavanja tek u socijalističkim privrednim i društvenim uslovima.

Izjednačavanje ekonomskog položaja građanskog i seoskog stanovništva, kao i demokratizacija društvenih odnosa neminovno dovodi do gubljenja vekovnih klasnih razlika, čime i odeća gubi svoje klasno obeležje. Odeća industrijske proizvodnje danas je jednako pristupačna seoskom stanovništvu, kao i gradskom, te dolazi do izjednačavanja u kulturi odevanja, kao i u kulturi uopšte. Razlike u kupovnoj moći koje postaje u selu kao i u gradu odražavaju se u kvalitetu odeće ili u mogućnostima praćenja modnih noviteta.

N A P O M E N E

1. Lubor Niderle
2. J o v a n K o v a č e v i ć, Srednjovekovna nošnja, Posebna izdanja SAN knj. CCXV, Beograd 1953.
3. Isto
4. A n g e l o s B a š, Načela proučavanja naše starije narodne nošnje, Etnološki pregled 4, Beograd 1962, 64-82.
5. J o a k i m V u j i ć, Putešestvijske po Srbiji,
O t o D u b i s l a v P i r h, Putovanje po Srbiji,
6. V u k K a r a d ž i ć,
7. M i l e n k o F i l i p o v i ć, Uticaj vlasti na narodnu nošnju, Rad vojvođanskih muzeja, sv. 10, Novi Sad 1961, 59-67.
8. V u k K a r a d ž i ć, "Danica" 1827, 87.
9. M i l a n Đ. M i l i ć e v i ć, Kneževina Srbija, Beograd 1876, 789.
10. B i n j i š - široki ogrtač od čohe, najčešće crvene boje, sa dugačkim rukavima. Ogrtanje binjišom smatralo se vrstom odlikovanja.
11. T i h o m i r Đ o r đ e v i ć, Iz Srbije Kneza Miloša, Beograd 1922, 70.
12. Horvanija, hovanija - vrsta ogrtača.
13. T i h o m i r Đ o r đ e v i ć, navedeno delo, 71.
14. Isto, 71.
15. Isto, 15.
16. K u n i b e r t, 468.
17. Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića, 1846-1869, SKA, Beograd 1938, 15.
18. P a v l e V a s i ć, Preobražaji nošnje u Srbiji tokom XIX veka, Etnološki pregled, 4, 1962, 115.
19. O t o D u b i s l a v P i r h, Putovanje po Srbiji u godini 1829, Beograd 1900, 32.
20. S i g f r i d K a p e r, Po našem Podunavlju, I deo, Beograd 1935, 121.
21. M i k o l a V u č o, Raspadanje esnafa u Srbiji, knj. I, Beograd 1954, 90.
22. Isto, 107.
23. T i h o m i r Đ o r đ e v i ć, navedeno delo, 69-73.
24. S r e t e n L. P o p o v i ć, Putovanje po novoj Srbiji, Beograd 1951.
25. T i h o m i r Đ o r đ e v i ć, navedeno delo, 20.

26. Isto, 20-23.
27. Isto, 22.
28. N i k o l a V u č o, navedeno delo,
29. M i l i v o j e M. S a v i ć, Zanati i industrija, Beograd 1914, 382.
30. Isto, 382.